

ISSN 2587- 2001 e-ISSN 2618-6187

ANASAY

3 Aylık Ulusal Hakemli - Süreli Dergi -Yıl:4 – Sayı:13 - Ağustos 2020

koynunda büyüdük

CEDİTÇİ AYDIN MUHAMMED FATİH KERİMÎ’NİN FİKİR DÜNYASININ OLUŞUMU

THE FORMATION OF THE IDEA WORLD OF THE JADIDIST INTELLECTUAL MUHAMMED FATİH KERİMÎ

DOI: 10.33404/anasay.763630

Çalışma Türü: Araştırma Makalesi / Research Article¹

Emre ÖZSOY*

ÖZ

Muhammed Fatih Kerimî, Ceditçi hareketin en önemli temsilcilerinden birisi olarak kendi dönemine damgasını vurmuş bir isimdir. O, İsmail Bey Gaspiralı sonrası kuşağın dikkat çeken isimlerinden olup, 1937 yılında Stalin terörünün kurbanı olana kadar bu hareketin sosyal, siyasî ve kültürel alanında etkin rol üstlendi. Çağdaşları gibi o da Çarlık Rusya sınırları içerisinde yaşayan Türklerin ve Müslümanların modern dünyaya ulaşmaları için fikirler sunmuş, eleştiriler yapmış ve çözüm önerileri getirmiştir. Onun bütün bu faaliyetlerinde, kendisine etki eden ve fikir dünyasını oluşturan kaynakları görmek mümkündür. Bu anlamda İsmail Bey Gaspiralı’dan Arminius Vambery’ye kadar pek çok isim, onun fikir dünyasının oluşumuna büyük katkı sunmuştur.

Bu çalışmada; Muhammed Fatih Kerimî’nin fikir dünyasının nasıl oluştuğu, bu süreçte hangi kaynaklardan beslendiği incelenmeye çalışılacaktır. Her ne

1- Makale Geliş Tarihi: 03. 06. 2020 Makale Kabul Tarihi: 21. 08. 2020

* Doktora Öğrencisi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Genel Türk Tarihi ABD, emre-soy206@gmail.com **ORCID ID** <https://orcid.org/0000-0001-6803-5099>

Bu çalışma Tübitak 2214-A Yurt Dışı Araştırma Burs Programı (2018/1) ve 2211-A Genel Yurt İçi Doktora Burs Programı (2018/2) kapsamında desteklenen “Bir Ceditçi Aydın Muhammed Fatih Kerimi: Hayatı-Faaliyetleri ve Eserleri (1870-1937)” adlı doktora tez çalışmasından üretilmiştir.

kadar çalışmanın merkezinde Fatih Kerimî olsa da söz konusu kaynaklar, aynı zamanda Ceditçi hareketin kaynakları olarak öne çıkmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ceditçilik, Fatih Kerimî, İsmail Gaspıralı, Ahmet Mithat Efendi, Şeyh Cemaleddin Efgânî, Arminus Vambery

ABSTRACT

Muhammed Fatih Kerimî, as one of the most important representatives of the Jadidist movement, is a name that left a mark on his period. Kerimî, one of the prominent names of the generation after Ismail Bey Gaspıralı, played an active role in the social, political and cultural field of this movement until he became a victim of Stalin's terror in 1937. Like his contemporaries, he offered ideas, criticized and proposed solutions for the Turks and Muslims living within the borders of Tsarist Russia to reach the modern world. In all these activities, it is possible to see the resources that affect him and from the world of ideas. In this sense, many names from Ismail Bey Gaspıralı to Arminus Vambery made a great contribution to the formation of his world of ideas.

In this study; it will be tried to examine how the world of ideas of Muhammed Fatih Kerimî was formed and from which sources he was fed in this process. Although Fatih Kerimî was at the center of the study, these sources also became prominent as sources of the Jadidist movement.

Keywords: Jadidism, Fatih Kerimî, Ismail Gaspıralı, Ahmet Mithat Efendi, Şeyh Cemaleddin Efgânî, Arminus Vambery

1. Ceditçilik

Ceditçilik kavramını en basit şekilde; XIX. yüzyılın başları ile XX. yüzyılın ilk çeyreği arasında Kazan merkezli olmak üzere Rusya Müslümanları/Türkleri arasında vücuda gelen modernleşme-yenileşme hareketi olarak tanımlamak mümkündür. Gerek dinî gerekse dünyevî hayatın tamamına etki eden hareket, modern zamana her açıdan cevap vermeyi ve Rusya Müslümanlarını/Türklerini içerisinde buldukları geri kalmışlıktan kurtarmayı amaçlamaktaydı. Ceditçilik, ilk çıkış anından başlayarak kısa zamanda Çarlık sınırları içerisinde nerede bir Müslüman ve Türk varsa oraya ulaşmış, zaman içerisindeki gelişimine bağlı olarak da pek çok konuyu kendisine dahil etmiştir. Bu anlamda; dinî alanda ıslah çalışmaları, modern eğitim düşüncesi, mektep ve medreselerin ıslahı, ortak Türk dili oluşturma çabaları, kadının sosyal ve siyasî konumu, millî

kimlik sorunları, siyasî temsil konuları ve bağımsızlık düşüncesi, Ceditçiliğin başlıca ilgi sahasını oluşturmuştur. Kavram bu anlamlarıyla hem geriye hem de ileriye dönük bir yenileşmeyi kapsamaktaydı (Maraş 2004: 110). İsmail Bey Gaspıralı'nın 1884 yılında açtığı Usûl-i Cedit mektebi sonrasında yenileşme hareketi bir bütün olarak Ceditçilik adını alırken, temsilcileri de Ceditçi olarak adlandırılmıştır. Hareketin bazen de sadece eğitim çalışmalarını kapsadığı öne sürülmüştür (Zaman Kalendarı 1903: 46; Abdullin 1990: 8, 9). Ceditçilik hareketinin içerisinde; Abdurrahim b. Osman Otuz-imeni (1754-1815), Abdünnasir b. İbrahim el-Kursavî (1776-1813) ve İbrahim Halfin (1778-1829), Şihâbeddin Mercânî'dir (1818-1889), Hüseyin Feyizhânî (1821-1866), Kayyum Nâsirî (1825-1902) ve İsmail Bey Gaspıralı gibi isimlerin her biri öncü olmakla birlikte kendilerinden sonraki kuşak için de birer kaynak oldular. Onları Rızaeddin Fahreddin, Musa Carullah, Hadi Atlasî, Ayaz İshakî, Sadri Maksudî, Fatih Kerimî ve Cemaleddin Velidî gibi isimler takip etti. Bu liderler, 1917 Ekim Devrimi'ne kadar diğer aydınlarla birlikte Rusya Müslümanlarının/Türklerinin hemen hemen her alanda önderliğini yaptılar.

Dinî alanda ıslah talepleri ile başlayan Ceditçilik, toplumsal alandaki değişim talepleriyle ve eğitim alanındaki ısrarlı yenileşme tutkusuyla devam etti. XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde ise siyasî taleplerle bir devre damgasını vurdu. 1917 Ekim Devrimi ile birlikte siyasî alanda Rusya Müslümanlarının/Türklerinin öncüsü olan Ceditçilik, bu özelliği ile belki de SSCB'nin parçalanma döneminde bağımsızlık adı altında kendisine yeni bir yol buldu.

2. Muhammed Fatih Kerimî Kimdir?

Muhammed Fatih Kerimî, Bügülme uyezdi Minlibay avılında 18 Mart 1870 yılında orta derecede bir molla ailesinde dünyaya geldi (Şeref, Z. 2000: 74).² Babası Molla Gılman Ahund her ne kadar ilk zamanlarında mutaassıp bir zihniyete sahip olsa da ileride Ceditçi hareketin en önemli isimlerinden birisi oldu. Aynı zamanda o, ünlü âlim Mercânî'nin öğrencilerindendi (Maraş 2002: 101). Kerimî ilk eğitimini babasının yanında tamamladı. Gelenekçi bir babadan devrin geleneksel dinî eğitimini aldı. On yaşına kadar süren bu ilk eğitiminin ardından, Çistapol'de bulunan Çistay medresesine girerek yaklaşık on bir yıl

2- Zakire Şeref: Fatih Kerimî'nin kız kardeşidir ve ağabeyinin kısa biyografisini yazmıştır. 1961 tarihli bu biyografinin kopyaları, Arap harfli Tatarca olarak Galimcan İbrahimov Dil-Edebiyat ve Tarih Enstitüsü Arşivi, Fatih Kerimî Fondu (F 25) içerisinde yer almaktadır. Bu kopyalar Tatarca ve Rusça olarak "Fatih Kerimî: Fenni-Biografih Jiyentık" adlı çalışmanın 74-111. sayfaları arasında yer almaktadır.

kadar burada öğrenim gördü (Kerimî 1904: 7; Aleksandroviç 2008: 23). Fatih Kerimî, medrese yıllarında iki sınıflı Rus okulunu bitirmekle birlikte onun Rusça ve Tercüman gazetesi ile olan ilişkisi, medreseden kovulmasına neden oldu. Mutaassıp zihniyetin çok kuvvetli olduğu bu dönemde medrese hocası Zakir Hazret, Gilman Ahund'u çağırarak; "*Oğlun postada çalışan Ruslardan Rusça öğreniyor ve Rus tesirli Tercüman ile şehirde çıkan diğer Rusça gazeteleri alarak şakirtlere (öğrencilere) okuyor*" şeklinde şikâyetinde bulundu (Şeref, Z. 2000: 76,77; Denicov 2008: 34). Bu olaylardan sonra Kerimî, babası tarafından medreseden alınmak zorunda kaldı. Fakat bu ayrılış, Kerimî'nin eğitim hayatında yeni bir dönemi de başlatmış oldu. Eski mutaassıp zihniyetinden kurtulan babası Gilman Ahund, oğlunun daha iyi bir eğitim alması için İstanbul'a gönderdi. Kerimî 1892 yılında girdiği Mekteb-i Mülkiye'de 1896 yılına kadar eğitim aldı. Burada; Arapça, Farsça, Türkçe ve Latince dilleri ile tarih, coğrafya, kimya, matematik ve hukuk üzerine dersler gören Kerimî, Rusçasını da ihmal etmedi. Boş zamanlarında bu dil üzerinde çalışmaya devam etti. Ayrıca okulda aldığı Fransızca derslerine özel bir kurs ile takviye yaparak bu dil özelinde oldukça iyi dereceye geldi (Türkoğlu 2000: 350; TMA, f.1370, 1.2, d.2, s.1-4.; TMA, f.199, 1.1, d.906, s.47).³ Kerimî, İstanbul'daki eğitiminden sonra Kırım'a (Yalta-Dereköy) giderek burada Usûl-i Cedit mekteplerinde ders vermeye başladı. Bu çalışma süresi 1898 yılına kadar devam etti. Bu dönemin onun açısından en büyük katkısı ise şüphesiz İsmail Bey Gaspıralı ile tanışması oldu. Hatta o göreve başlar başlamaz Gaspıralı tebrik mektubu göndermiş ve bir miktar da tavsiye de bulunmuştu. Kırım tecrübesinin Kerimî'ye ikinci bir katkısı da Usûl-i Cedit sitemini yakından tanıma ve tatbik etme şansı vermesi oldu (Kerimî 1908: 3).

Fatih Kerimî Kırım'daki öğretmenlik tecrübesinden sonra köyü Minlibay'a döndü ve bir süre babası ile birlikte eğitim çalışmaları içerisinde bulundu. Sonrasında da ünlü Tatar zengini Gani Bay'ın Kargalı kasabasında açtığı Usûl-i Cedit mektepleri için öğretmen yetiştirme kurslarında görev aldı. 1899 yılında başladığı bu kurslarda yüzlerce öğretmen yetiştirdi ve kursların ilk fen hocası oldu (Kerimî 1913: 209). Ceditçilik hareketinin önemli bir ismi olan tarihçi Hadî Atlasî'nin yetişmesinde doğrudan rol oynadı. Atlasî, onun bu kurslardaki rolü üzerinde dururken, Kerimî'nin manevi yönünü öne çıkarmaktaydı. Ona göre söz konusu kurslarda, Gani Bay'ın verdiği maddi desteğin yanında Kerimî'nin bu kurslardaki eğitim mücadelesi, en büyük manevi katkı olarak

3- TMA: Tataristan Cumhuriyeti Millî Arşivi, f. Fond, l: Liste, d: Dosya, s: Sayfa

ön plana çıkıyordu. Her iki isim de katkılarıyla millet hayatında önemli bir yer edinmiş, imkânların çok kısıtlı ve mutaassıp zihniyetin güçlü olduğu bir zamanda eğitim-öğretim çalışmalarıyla sivrilmışlerdir (Atlasof 1913: 245).

1899 yılında Gilman Ahund, Orenburg'a yerleşme kararı aldı ve şehir gelir gelmez matbaa işlerine yöneldi. Oğlu Kerimî'yi ise Moskova ve Petersburg'a göndererek onun muhasebe ve matbaacılık kurslarında eğitim almasını sağladı. Kerimî yaklaşık bir yıl içerisinde her iki alanda da önemli tecrübeler kazandı. Matbaa konusunda Gaspıralı başta olmak üzere önemli isimlerle görüştü. Onların tavsiyelerini aldı ve bu konuda yapılması gerekenler hakkında malumat edindi. Orenburg'a döndüğünde ise ilk özel Tatar matbaasını babası ile birlikte 28 Kasım 1900 yılında açtılar. Baba oğulun bu mücadelesi başarıyla sonuçlanırken, Tatar dünyasını en büyük muharrirlerinden birisi olacak olan Kerimî'nin de yayıncılık dönemi başlamaktaydı (Kerimullin 1979: 79; TMA, f.1370, 1.2, d.10, s.1-7).

3. Muhammed Fatih Kerimî'nin Fikir Dünyasının Oluşumu

Fatih Kerimî, döneminin diğer aydınları gibi pek çok kaynaktan beslenmekteydi. Onun fikir dünyasını oluşturan ve faaliyetlerindeki amacını belirleyen bu kaynaklar, aynı zamanda genel olarak Ceditçi hareket ile doğrudan ilgiliydi. Bu anlamda Ceditçilik hareketi denilince ilk akla gelen ve bu kavram ile özdeşleşen İsmail Bey Gaspıralı başta olmak üzere, daha sonrasında kimliği ve öne sürdüğü fikirleri ile tartışmalı bir isim olan Şeyh Cemaleddin Efgânî, sadece Rusya Türkleri/Müslümanları arasında değil aynı zamanda Osmanlı Türkleri tarafından da yakından tanınan XIX. yüzyılın önemli Şarkiyatçısı Arminus Vambery ve Osmanlı ediplerinin en meşhurlarından Ahmet Mithat Efendi, onun fikir dünyasında önemli bir yer edinmişlerdir.

3.1. İsmail Gaspıralı ve Tercüman Gazetesi⁴

Muhammed Fatih Kerimî, İsmail Bey Gaspıralı'nın etkisinde kalan isimlerin başında gelmektedir. Kerimî, onun fikri mirasını ve ideallerini hayatının

4- İsmail Bey Gaspıralı ve Fatih Kerimî arasındaki ilişkiyi ve Kerimî üzerindeki Gaspıralı etkisini ortaya koymaya yönelik Cihan Çakmak tarafından "İsmail Gaspıralı'nın Ceditçi Aydın Fatih Kerimî Üzerindeki Etkisi" adlı bir makale kaleme alınmıştır. (Çakmak 2014: ss.284-293.) Makalede daha çok Ceditçilik, İsmail Bey Gaspıralı ve onun idealleri ile Kerimî'nin hayatı hakkında bilgiler verilmiştir. Bu çalışmada ana kaynaklar kullanılmadığı için başlıkta belirtildiği şekilde bir etkinin ele alındığı görülmektedir. Başta Vakıf gazetesi olmak üzere Kerimî'nin Şura dergisindeki bazı yazıları, 1917 Rusya Müslümanlarının Birinci Kongre Tutanakları ve yine Kerimî'nin Kırım'a Seyahat gibi eserleri ile bu durum aşılabilir.

sonuna kadar taşıyarak her alanda uygulamaya çalışmıştır. Kerimî'nin İsmail Bey Gaspıralı ve Tercüman gazetesi ile dolaylı olarak tanışması, kendisinin çocukluk yıllarına kadar uzanmaktadır. Bu tanışıklıkta, Rusya Müslümanlarının/Türklerinin önemli isimlerinden dayısı Rızaeddin b. Fahreddin'in önemli bir yeri bulunmaktaydı. Kendisi Tercüman gazetesinin bölgelerindeki nadir abonelelerinden birisiydi. Ayrıca babası Gılman Ahund da İsmail Bey Gaspıralı ile tanışmasından sonra eski mutaassıp zihniyetini bir kenara bırakarak, Ceditçi hareketin ilerlemesine katkıda bulunan bir isim olmuştu. Hatta bununla da kalmayarak, İsmail Bey ile birlikte mektep ve medrese konuları üzerinde çalışmalar yapmaktaydılar (Kerimî 1904: 44,45; Kerimî 1908: 2). Diğer taraftan Kerimî'nin üstadı İsmail Bey Gaspıralı ile doğrudan tanışması Mülkiye'de öğrencilik yaptığı yıllara denk gelmektedir. Kerimî, o sıralarda İstanbul'da bulunan Gaspıralı'yı kaldığı evde ziyaret etme imkânı bulmuştur. O, İstanbul'daki görüşmelerinden birisi hakkında yaklaşık on beş yıl sonra şu güzel ve samimi hatırayı paylaşmaktadır:

“İstanbul'da bir cuma günü Gaspıralı, Bubi Feyyaz Efendi, ben ve dahi bir nice Tatar öğrencileri Fenerburnu isimli mesireye gittik. Yemek için biraz peynir ve ekmek aldık. Denize doğru uzanıp çıkmış Fenerburnu isimli cezirede uzun söğüt ağaçlarının gölgesinde güzel havada oturup peynir ile ekmek yedik. Gaspıralı bize; Rusya ve Rusya Müslümanlarının durumları hakkında çok şeyler söyledi. Çalışıp, okumayı ve sonrasında Rusya'ya dönmenin gerekliliğini kalbimize güzelce yerleştirdi.” (Kerimî 1908: 2)

Bu görüşmenin ardından ikili arasındaki ilişki gelişerek devam etti. Öyle ki Kerimî Mülkiye'deki eğitiminden sonra ilk öğretmenlik yaptığı Kırım'da Gaspıralı tarafından desteklendi ve onun Usûl-i Cedit sitemini öğrenmesi üzerinde Gaspıralı'nın doğrudan katkısı oldu (Kerimî 1908: 2).

İsmail Bey Gaspıralı, Kerimî için her fırsatta başvurulacak maddi ve manevi bir destekti. Kargalı'daki Usûl-i Cedit mektepleri için öğretmen yetiştirme kursları kapanınca, Kerimî'nin içerisinde bulunduğu ümitsiz duruma yine Gaspıralı yetişmişti ve yazdığı mektubunda; Avrupa'nın bir zamanlar geri kaldığını hatırlatarak Müslümanlardan ümidini kesmemesini, eğitim yolunda gelişmelerin olduğunu ve Müslümanların içerisinde buldukları geri kalmışlık durumundan kurtulabileceklerini genç öğrencisine anlatıyordu (Kerimî 1908: 3). Tercüman gazetesi de Kerimî'nin hayatında önemli bir yer edinmişti. Daha

sonrasında gazetecilik faaliyetleri kapsamında ünlü bir muharrir olarak çıkarttığı, Rusya Müslümanlarının/Türklerinin en önemli gazetelerinden Vakit'in dilini Gaspıralı'nın ortak edebî dil oluşturma idealine uygun olarak hazırlamaktaydı. Tıpkı Gaspıralı gibi o da dilde birlik çerçevesinde yol almakta ve şivelerin kullanılmasına karşı çıkararak bunların ortak Türk dili oluşturma idealine balta vurduğunu dile getirmekteydi. O, Tercüman gazetesi ile birlikte Şark-Rus gazetesinin Rusya Müslümanlarının/Türklerinin hayatında oynadığı rolü dile getirirken, aynı zamanda Gaspıralı'ya olan hayranlığını da ifade etmekteydi. Her iki gazeteyi de Fransız ve İngiliz matbuatının önde gelen gazeteleri Tan ve Times ile karşılaştırarak, bu gazetelerin kendi milletlerine vermiş olduğu faydalardan Tercüman ve Şark-i Rus gazetesinin Müslümanlara vermiş olduğu faydanın daha çok olduğunu düşünüyordu. Çünkü İngilizler ve Fransızlar, Müslümanlara bakarak karşılaştırılamayacak derecede ilerlemiş bir durumdaydılar. Bunun karşısında Kerimî, gelişmenin çok yavaş ilerlediği Müslümanlar arasında Tercüman ve Şark-i Rus'un yaptığı hizmeti, ölmüş bir milleti canlandırmak şeklinde tasvir etmekteydi. (Kerimî 1907: 16; Kerimî 1908:3)

Fatih Kerimî açısından gerçekten de ortak Türk dili oluşturma meselesi oldukça önemliydi ve bu nedenle de o, bu yolda yapılan hatalara, Gaspıralı'nın yıllardır dile getirdiği meseleye önem verilmemesine oldukça sert tepki göstermekteydi. Bundan dolayıdır ki Kerimî, Rusya Müslümanlarının/Türklerinin 1914 yılında Petersburg'da yaptıkları toplantıda, farklı bölgelerden gelen delegelerin birbirleri ile anlaşamamalarını eleştirmişti. Bu eleştiri, Kerimî için ortak Türk dili idealinin ne kadar önemli olduğunu, onun bu meseleye ne kadar önem verdiğini gözler önüne sermektedir. Kerimî söz konusu toplantı hakkında ibretlik olarak şu ifadeleri kullanmaktaydı:

“Haziran'ın 15-25 (1914)'inde Petersburg'da Umum Rusya Müslümanlarının toplantısı yapıldı. Asırlardan beri birlikte yaşayan, aynı anne ve babanın çocukları Türkoğlu Türkler, bir doğan kardeşler bir araya geldiler... Lakin eyvah! Kardeşler birbirlerinin dillerini anlamıyorlar. Birbirlerinin maksatlarını anlamıyorlar. Anlaşabilmek için yabancı dillere, Rusçaya, Arapçaya, Farsçaya Fransızcaya müracaat gerekiyor. Bu nasıl büyük bir facia... Bize bu dilsizlik faciası nereden geldi? Nereden doğdu? Bunun sebepleri uzun. Bunlar birtakım siyasî, içtimaî, tarihi inkılapların neticesidir. Bunlar şimdi değişmiyor. Çünkü tarih geri dönmüyor, ileri gidiyor. Üzücü yönü şudur ki, biz bu facianın henüz farkında değiliz. Bunun için henüz kaygılanmıyoruz... Büyük üstat İsmail Bey

Gaspıralı'nın otuz yıldan beri edebî dil, umumi şive tavsiyeleri boşa değildi. Lakin maatteessüf, onun önemini ve bu fikrin ulviyetini anlayan kişiler bizde yok..." (Kerimî 1914: 399, 400).

Fatih Kerimî dil meselesindeki görüşlerini Müslümanların ilk genel kongresi olan "Umum Rusya Müslümanlarının Birinci Kongresi"nde (1917) bir kez daha gündemine aldı. Kerimî'nin kongredeki konuşmalarına dikkat edilirse, dil meselesinde büyük ilerleme olduğunu kabul etmekteydi. O, İsmail Bey Gaspıralı'nın "Dilde, Fikirde İşte Birlik" şiarını gündeme getirdi ve dil birliği ile Gaspıralı hakkında düşüncelerini şu cümlelerle ifade etti:

"Dilde birlik. Biz dilde zaten biriz. 30 milyon halkın pek azını istisna edersek, biz dilde de birleşmişizdir. Birbirimizle kolayca anlaşıyoruz. Bir an evvel Kafkasya Müslümanları temsilcisinin sözlerini hepimiz anladık. Biz İdil botu Tatarlarının dilini onlar da anladılar. Dilde birleşmekte hiçte uzak kalmamışız...Konuşmanın sonunda sizden "dilde, fikirde işte birlik" şiarını söyleyip bırakmış olan merhum babamız İsmail Bey Gasprinski'nin adını saygı ile anaçağınızı umuyorum. Bakü'de ilk Türk-Tatar dilinde gazeteyi çıkarmış olan merhum Hasan Bey Melikof cenaplarına saygı göstereceğinizi de umuyorum. Onların bize bıraktıkları idealler kanatlansınlar, toplandığımız bu binanın önündeki bayraklar yanında yer alsınlar." (İlgar 1988: 75-77)

3.2. Ahmet Mithat Efendi ve Osmanlı

XIX. yüzyılın sonu, Rusya Müslümanları/Türkleri ile Osmanlı Türkleri arasında kültürel anlamda ilişkilerin zirveye ulaştığı bir zaman dilimini ifade eder. Her şeyden önce Osmanlı devleti, onlar için İslâm dünyasının tek bağımsız devleti ve hilafetin merkezi olarak yeterince dikkat çekici bir konumdaydı. Özellikle İstanbul, eğitim anlamında bir cazibe merkezi olarak; Çarlık siyasetinin Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma politikalarından yeterince zarar görmüş Rusya Müslümanları/Türkleri için hem Batı'ya açılan bir kapı hem de İslâmî bilimlerin öğrenilebileceği bir merkezdi. Bu kültürel gelişimin mimarları içerisinde Ahmet Mithat Efendi'nin özel bir yeri vardı. Rusya'dan gelen Müslüman talebelerin uğrak yeri olan ünlü edibin kapısı, Fatih Kerimî tarafından da aşındırıldı.

Mithat Efendi ve Fatih Kerimî arasındaki ilişkinin temeli, Kerimî'nin Çistay medresesindeki öğrencilik yıllarına kadar uzanmaktadır. Babası Gılman Ahund, Mithat Efendi ile doğrudan tanışmış bir isimdi ve oğlunu daha çok erken

yaşlarda onun eserleriyle buluşmuştu. Muhtemelen Gilman Ahund ve Mithat Efendi arasındaki bu tanışıklığın bir sonucu olarak Kerimî, İstanbul'a geldiğinde ilk olarak onun yanına gitmiştir (Fahredden 1913:121-123). İkili arasındaki ilişkiyi ortaya koyan en önemli kaynaklar, Ahmet Mithat Efendi'nin Kerimî'ye yazmış olduğu mektuplardır. Her ne kadar Kerimî tarafından yazılanlar mevcut olmasa da genç medrese öğrencisinin ilk yıllarında, kafasını meşgul eden sorular karşısında Mithat Efendi'ye başvurduğu açıkça görülmektedir. Buna göre Kerimî, Rusya Müslümanları/Türkleri arasında mutaassıp zihniyetin çok kullandığı bir argüman olan Rusçanın İslâm'a zarar verdiği söylemlerini, Mithat Efendi'ye sormaktaydı. Mithat Efendi bu soruya; İslâm'a dil öğrenmekle zarar gelmediği ve gelmeyeceği, Rusya'daki Müslümanlar/Türkler için ise Rusçanın öğrenilmesinin zorunlu olduğu şeklinde cevap verdi (Fahredden 1913: 60,61).

Fatih Kerimî İstanbul'a geldiği zaman ilk olarak Mithat Efendi ile iletişime geçti ve kendisine, hangi mektebe gidebileceği konusunda tavsiye almak üzere başvurdu. Bu girişimden sonra Mithat Efendi'nin yönlendirmesine giren Kerimî, onun tavsiyesi ile Mülkiye Mektebine kaydını yaptırdı. Mithat Efendi, okul bitiminde Rusya'ya dönerek milletine hizmet etmesi karşılığında her zaman yanında ve yardımcı olacağını belirtti. Kerimî de onun bu isteğini asla geri çevirmedi. Mithat Efendi, aralarında Kerimî'nin de bulunduğu Rusya'nın farklı bölgelerinden gelen öğrencilere; Rus dilini öğrenmelerini, onların eğitim ve öğretim kurumlarından yararlanmalarını, Rus hükümetine sadık kalmalarını ve Osmanlı tebaası Rumlardan ibret almalarını nasihat etmekteydi (Kerimî 1913: 163).

Kerimî Mülkiye Mektebini bitirdikten sonra da Mithat Efendi ile iletişimi kesmedi. Aralarında mektuplaşmalar devam etti ve Mithat Efendi'nin fikirlerine her zaman başvurdu. Fakat diğer tavsiyelerine karşılık Mithat Efendi'nin, Jön Türklerden uzak durması gerektiği yönündeki telkinlerine olumlu yönde cevap vermedi. Kerimî açısından o, siyasî fikirlerinden çok eğitim ve bilim yolundaki görüşleri ile kabul edilebilir bir isimdi ve zaten onun Kerimî'yi etkileyen yönü de buydu (Fahredden 1913: 63).

Kerimî için Mithat Efendi, İslâm dünyasının en muteber isimlerinden birisi olarak öne çıkıyordu. Mithat Efendi'nin neden Rusya Müslümanları/Türkleri arasında çok fazla okunduğunu, rağbet gördüğünü kendince açıklarken; Mithat Efendinin ilim ve fen ile İslâm'ı bağdaştırın yönüne dikkat çekiyordu. Böylece

toplum üzerinde büyük bir etkisi olan İslâm'ın yenileşmeye yönelik olarak aksi bir tutum içerisinde olmadığı vurgulanıyordu. Kerimî'ni vurguladığı bu yön, kendisi gibi diğer Ceditçi aydınların da Mithat Efendi'den beslendiği noktayı göstermektedir (Kerimî 1906: 1; Kerimî 1913: 163). Kerimî, Balkan savaşı yıllarında Vakit gazetesinin muhabiri olarak İstanbul'a geldiği zaman yeniden üstadı Mithat Efendi'yi görmek istemişti. Fakat Mithat Efendi'nin vefatı, bu görüşmeye engel oldu. Kerimî, Mithat Efendinin cenazesinin; onun şanına, millet için yaptığı hizmetlere layık şekilde kaldırılmadığını düşünüyordu. Bu durum karşısındaki düşüncelerini şu sözlerle ifade etti:

“Yahu bu ki, (Mithat Efendi) Türkiye için bizim Rusya'nın Tolstoy'u, Marmusof'u idi. Bunlar vefat ettiğinde Rusya matbuatı nasıl yazdılar, Mithat Efendi vefat ettiğinde Türk gazeteleri nasıl yazılar yazdılar diye şaşırıp kaldım... Mithat Türk oğlu Türk, Müslüman oğlu Müslüman idi. Hiç durmadan milletine 50 yıl hizmet etti. Kalem, fikri, işi ile Türklere örnek oldu. Mithat Efendi'yi Avrupalılar da tanılar. Türkiye'de düşünen, çalışan kimler var dendiğinde birinci mertebede Mithat ismi zikredilmektedir. Mithat bir kişi idi. Lakin büyük bir Türk milletini tecessüm ettiren ve onlara başkalarının hüsnü teveccüh ve hürmetlerin celp ettirmeyi başaran, buna gücü yeten bir kişi idi.” (Kerimî-Tarih Bilgisi Yok:150-153)⁵

3.3. Şeyh Cemaleddin Efgânî

Muhammed Fatih Kerimî'nin fikir dünyasına etki eden isimlerden birisi de hiç şüphesiz Şeyh Cemaleddin Efgânî'dir. Efgânî'nin tartışmalı kişiliği ve faaliyetleri bir tarafa, Ceditçi aydınlar tarafından saygı ile anılması, fikirlerinin onlar arasında yayılması ve destek görmesi önemli olduğu kadar ilginçtir de. Ernest Renan, Şeyh hakkında şöyle demektedir: *“Çok az insan üzerimde ondan daha derin etki bırakmıştır. Sorbonne'daki ilim ruhu ve İslâm arasındaki ilişkiler olarak konferansımın konusunu seçmemi büyük ölçüde onunla yaptığım sohbet ilham etti.”* (Keddie 1997: 202) Renan'ın kurduğu bu cümleler, Şeyh'in kişiler ve fikirler üzerindeki etkileyciliğini vurgulamaktaydı. Ceditçi hareketin en önemli isimlerinden İsmail Bey Gaspıralı, Efgânî'yi İslâm dünyasının en mümtaz isimlerinden birisi olarak zikretmekteydi. Daha ilginç olanı ise Yusuf Akçura'nın Türkçülüğün kaynakları içerisinde Şeyh'e yer vermesiydi (Akçura-oğlu 2009: 346; Gaspıralı 2015: 285). Bu durum, Ceditçi aydınların Efgânî'den

5- Fatih Kerimî, İstanbul Mektupları, (Yer ve Tarih Bilgisi Yok- Ankara Milli Kütüphane Mikrofilm Arşivinden temin edilmiştir. Mikrofilm No: B-472) Bu çalışmanın Türkçeye çevirisi için bkz.: (Kerimî, 2001).

beslendiği noktayı göstermektedir. Yani onun millî kimlik fikri ile İslâm dünyasını kuşatan Batı emperyalizminin kırılabilirliği düşüncesi, Ceditçiler arasında oldukça revaçtaydı.

Şeyh Cemaleddin Efgânî konusunda Fatih Kerimî, çağdaşlarına göre şanslı sayılabilecek bir durumdaydı. Çünkü onun İstanbul'daki öğrencilik yılları, aynı zamanda Şeyh'in de İstanbul'da kaldığı bir dönemdir. Bu nedenle İslâm dünyasının saygın din âlimi ile sık sık görüşme fırsatı yakaladı ve sohbetlerinde bulundu. Kerimî, bu yakınlık ile de kalmayarak Şeyh ile bir anlamda onun hayranı olan dayısı Rızaeddin b. Fahreddin arasındaki iletişimi de sağladı. 5 Nisan 1895 yılında dayısına yazdığı mektubunda şu cümlelere yer vermektedir:

“Her vakit Şeyh Cemal Efendi yanına giderek görüştim. Biz Tatarları fevkalade iltifat ile kabul ediyor ve millî nasihatler veriyor. Babalarımız olan Çingiz ve Timurların tarihlerini, kahramanlıklarını anlatıyor. Hem de siz hiç de miskin ve meyus olmayınız. Dünyaya Tatarlar kadar kahraman bir kavim geldiği yok. Siz onların balalarısınız. Sizin kanınız Tatar kanıdır...Tatarların tarihlerini, öz dilinize tercüme ediniz, okutunuz diyor.” (Fahreddin 1917: 364)

Rızaeddin Fahreddin'e yazılan mektup, Fatih Kerimî'nin düşün dünyasında Efgânî'nin fikirlerinin yer edindiğini göstermesi açısından önemlidir. Mektupta da dikkat çekildiği üzere, özellikle millî kimlik fikrinin kazanımında etki ettiği görülmektedir. Zaten Efgânî bu farkındalığı, bütün İslâm dünyası içerisinde uyandırmanın telaşı içerisindeydi. O yüzdendir ki, düşüncesinde İslâm devletlerinin bağımsızlığını bu fikre bağlıyor ve bu fikir sayesinde Batı tahakkümünün bitirilebileceğine inanıyordu. Kerimî, millî kimlik konusunu elbette sadece Efgânî'den almamıştı. Fakat Efgânî'nin de bunda büyük bir payı bulunmaktaydı. Kerimî açısından Şeyh'in ön plana çıktığı ikinci bir nokta ise onun İslâm ile yenileşme arasında kurduğu bağıdır. Şeyh, İslâm'ın bilime engel olmadığını, aksine bunu desteklediğini belirterek aslında sadece Kerimî için değil, bütün Ceditçiler için önemli bir kaynak oluyordu. Bu düşünce Ceditçi aydınların, fen bilimleri başta olmak üzere dünyevî hayatın pek çok noktasında mutaassıp bir fikre sahip olan Kadimcilere karşı kullandıkları önemli bir argümanı da oluşturmaktaydı. Bu nedenle ki Kerimî, Şeyh'i tanımlarken onun bu yönüne vurgu yaparak, Kadimci zihniyete karşı çıkmakta ve içinde bulunduğu topluma gerçek bir din adamını göstermiş olmaktadır. Ona göre Şeyh Efgânî, Rusya Müslümanları arasında sözde din adamları olarak öne çıkan mutaassıp

zihniyetten çok farklıydı. Şeyh, onlar gibi toplumdan uzak ya da toplumun en önemli sorunlarını bir tarafa bırakarak insanların sakal ve saç, giyim ve kuşamları üzerinden itikatlarını sorgulamıyordu. O gerçek bir Müslümandı ve bilgisi ile Avrupalılar arasında da kabul görmüş bir isimdi. (Kerimî 1904: 28).

3.4. Arminus Vambery

Sıra dışı hayatı ile Şeyh Cemalleddin Efgânî'yi andıran Macarlı Türkolog Arminus Vambery'nin siyasî faaliyetleri bir kenara bırakılırsa, onun Türk dünyasına yönelik ilgisi gerçekten de insanı şaşırtan cinstedir. Şeyh Cemalleddin Efgânî de olduğu gibi Yusuf Akçura, Türk Yılı adlı çalışmasında Türkçülük fikrinin kuvvetlendirilmesi açısından Leon Cahun ve Radloff ile birlikte Vambery'nin adını zikretmekteydi. Zeki Velidi Togan da Türkoloji sahasının ona büyük bir borcu olduğunu belirtiyordu (Zeki 1913: 246-250; Akçuraoğlu 2009: 327). Avrupa'da Rusya Müslümanlarına/Türklerine ilgi gösteren ilk isimlerden olan Vambery, onlardaki yenileşme hareketine dikkat çekerek, bu alanda diğer Müslüman ülkelerden ziyadesiyle önde olduklarını açıklıyordu. Vambery'ye göre Rusya Müslümanlarının yenileşme alanında yakalamış olduğu başarı; Türkiye, Hindistan ve İran ile kıyaslanamayacak kadar ileridedir. Özellikle kadın özgürlüğü ve modern eğitim yolundaki talepleri oldukça dikkat çekici ve takdire şayandır. Vambery bu gelişmeleri, Rusya Müslümanlarının yüzyıllardır içerisinde buldukları ağır uykudan bir uyanış olarak yorumlarken, matbuat alanında görülen canlanmayı da bu uyanışa dâhil ediyordu. Ayrıca bütün bu yenileşme çabasında, Rusya Müslümanlarının/Türklerinin demokratlığı öne çıkarmaları da Vambery açısından büyük bir gelişme olarak yorumlanıyordu (TMA, f.1370, l.1, d.24, s.1; Aleksandroviç 2008: 55-57).⁶

Fatih Kerimî, ünlü müsteşrik ile İstanbul'da öğrencilik yıllarında tanışma fırsatı buldu. Kendisinin anlattıklarına bakılırsa, aslında Vambery'i eserleri vasıtasıyla çoktan tanımıştı. Mülkiye'deki öğrencilik yıllarında biraz zorlanarak da olsa, Vambery'nin "Orta Asya Seyahati"⁷ adlı eserini Fransızca baskısından okumuş ve adı geçen eser, genç Mülkiye öğrencisini oldukça etkilemişti. İkili arasındaki görüşmeler genellikle İslâm dünyasının geri kalmışlığı üzerine oluyordu. Aslında bu geri kalmışlık, Ceditçi aydınların kafasını oldukça meşgul eden meselelerin başında gelmekteydi. Vambery bu anlamda Müslümanlarla

6- Vambery'nin Macarca olarak "Vasarnı Ujsag"da yayımlanan "Tatarok Az Alkotmanyban", 19 Szam 1906" adlı makalesi, Seyma Gezer tarafından tercüme edilmiştir

7- Türkçeye çevirisi yapılan bu çalışma hakkında bkz.: (Vambéry 2018).

Hristiyanlar arasında bir karşılaştırma yaparak, Hristiyan dünyasının karanlık günlerini Kerimî'ye örnek olarak gösteriyordu. Bu açıdan ona göre Müslümanların ilerleme yolunda şansları oldukça yüksekti. Ayrıca o, Müslümanlardaki geri kalmışlığın nedenlerinden birisinin de yönetim kaynaklı olduğunu belirterek, Kerimî'nin ileride ısrarla savunacağı Meşrutiyet yönetimine dikkat çekmekte ve bunu telkin etmekteydi (Kerimî 1913a: 2). Bu nedenle olmalıdır ki Kerimî sadece Rusya için değil, Müslümanların bulunduğu diğer ülkelerde de Meşrutiyet yönetiminin gerekliliğini sürekli yeniliyordu. Özellikle Türkiye konusunda, daha sonraki yazılarda II. Abdülhamid rejimine tepkisi, muhtemelen bu kaynaktan geliyordu (TMA, f.1370, l.1, d.16a, s.1).⁸

SONUÇ

Yukarıda bahsedilen isimler, Ceditçi hareketin önemli liderlerinden olan Muhammed Fatih Kerimî'nin fikir dünyasına doğrudan etki yapmıştır. Onun ortak dil oluşturma yolundaki faaliyetleri, İslâm'ın yenileşmeye aykırı olmadığı yönündeki makaleleri ve eserleri, millî kimliğin; Rusya Müslümanlarının pek çoğunun düşündüğü gibi İslâm'dan farklı olduğu gerçeğini savunması, özel olarak Rusya Müslümanlarının genel olarak ise İslâm dünyasının içine düştüğü gerileme hastalığından kurtulmanın yolunu sadece eğitimde görmesi, Batı tahakkümü karşısında millî kimlik ve millî dil gerçeğine sarılması, bu etkinin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Bu etki aynı zamanda; Fatih Kerimî özeğinde, Ceditçilik hareketinin bir merkezden kaynaklanmadığını, bu düşüncüyü Doğu'dan ve Batı'dan besleyen kaynakların olduğunu göstermektedir.

8- Vambery tarafından Fatih Kerimî'ye yazılan mektuplar bugün Tataristan Millî Arşivi'nde Fatih Kerimî Fondu'nda bulunmaktadır. Mektuplar, Arap harfleri ile Türkçe olarak yazılmıştır. Her iki ismin de İstanbul Türkçesini biliyor oluşu, mektupların dilini belirlemiştir. Bununla birlikte daha sonrasında araştırmacılar tarafından kolay anlaşılması adına mektupların bir kısmı yeniden Kiril harfli Tatarca ile yazılmıştır. Mektuplar için Bkz.: TMA f.1370, l.1, d.18, s.1-17.; TMA f.1370, l.1, d.19, s.1-96. Ek olarak bu klasörlerde Vambery tarafından Rızaeddin b. Fahreddin'e yazılan mektuplar da yer almaktadır.

KAYNAKÇA

A. Arşivler

Tataristan Cumhuriyeti Millî Arşivi (Natsionalnıy Arhiv Respubliki Tataristan), TMA

Fond 1370: Muhammed Fatih Kerimî Fondu: f.1370, 1.2, d.2, s.1-4.; f.1370, 1.2, d.10, s.1-7.; f.1370, 1.1, d.24, s.1; f.1370, 1.1, d.16a, s.1.

Fond 199: Kazan Jandarma Birimi Fondu: TMA, f.199, 1.1, d.906, s.47.

B. Diğer Kaynaklar

ABDULLİN, Yahya G (1990), "Islam in The History of The Volga Kama Bulgars and Tatars", *Central Asian Survey* 9/ 2, 1-11.

AKÇURA, Yusuf (1914), "Şeyh Cemaleddin Efgânî," *Türk Yurdu* VI, 8, 2263-2267.

AKÇURAOĞLU Yusuf (2009), *Türk Yılı*, (hzl. Arslan Tekin-Ahmet Zeki İzgöer, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

ALEKSANDROVIÇ, Gatin Askar (2008), *Fatih Karimi Pedagogičeskaya i Obşestvenno-Političeskaya Deyatelnost*, Kazan: Kazanskii Gasudarstvenny Universitet İmeni V. İ. Ulyanova-Lenina.

ATLASOF, Hadi (1913), "Gani Bay ile Evvelki Uçraşuvım. Gani Bay Kim İdi? Ul Ne Uyli ve Ne Söyli İdi? Gani Bay Nindi Bay İdi? Kargalı Dârülmuallimîni, Gani Bay ve Fatih Efendi", *Gani Bay*, (hzl. Burhan Şeref), Orenburg: Vakıf Matbaası.

Çakmak, Cihan (2014), "İsmail Gaspıralı'nın Ceditçi Aydın Fatih Kerimî Üzerindeki Etkisi", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi* 11/ 4, 284-293.

DENİSOV, N. (2008), *Fatih Karimi v Orenburge; Tatarı v Orenburgskom Krae (K 100 Letiyu Gazeti Vakıt n Biblioteki im. H. Yameşeva)*, Orenburg: OGAU.

FAHREDDİN, Rızaeddin (1913), *Ahmed Midhat Efendi*, Orenburg: Vakıf Matbaası.

FAHREDDİN, Rızaeddin (1917), "Şeyh Cemaleddin III", *Şura* 16, 361-366.

Fatih Kerimî: Fenni-Biografih Jiyentik, (2000), (hzl. Raif Merdanov-vd.), Kazan: Ruhıyat Neşriyatı.

ILGAR, İhsan (1988), *Rusya'da Birinci Müslüman Kongresi Tutanakları*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: II Fikri Eserleri, (2015), (hzl. Yavuz Akpınar), İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2. bs.

KEDDİE, Nikki (1997), *Cemâleddin Efgânî: Siyasî Hayatı*, (çev. Alâeddin Yalçınkaya), İstanbul: Bedir Yayınevi.

KERİMÎ, Fatih (1908.05.03.) “Tercüman Hatıraları/Gaspirinski’nin Hatıraları”, *Vakit* 313, 2-3.

KERİMÎ, Fatih (1906.05.20.), “Yaponya ve Müslümanlar”, *Vakit* 27, 1.

KERİMÎ, Fatih (1914), “Tilsizlik Faciası”, *Şura* 13, 399-401.

KERİMÎ, Fatih (1913.09.04), “Vamberi Hatırası”, *Vakit* 1288, 2.

KERİMÎ, Fatih (1913), “Merhum Ahmet Mithat Efendi ve Şimal Türklüğü”, *Türk Yurdu* 3/ 6: 161-164.

KERİMÎ, Fatih (1913), “Karangı Tatar Köğünün Yaktı Yıldızlarından Biri: Merhum Abdülğani Bay Hüseyinof”, *Gani Bay*, (hzl. Burhan Şeref), Orenburg: Vakit Matbaası.

KERİMÎ, Muhammed Fatih (1907), *Andan Bundan*, Orenburg: Kerimof, Hüseyinof ve Şürekası Matbaası.

KERİMÎ, Muhammed Fatih (1904), *Merhum Gilman Ahund*, Orenburg: Muhammed Fatih Gilman Kerimov Matbaası.

KERİMÎ, Fatih (2001), *İstanbul Mektupları*, (hzl. Fazıl Gökçek), İstanbul: Çağrı Yayınları.

KERİMÎ, Fatih (2004), *Kırım’a Seyahat*, (hzl. Hayri Ataş), İstanbul: IQ Kültür-Sanat.

KERİMULLİN, Ebrar (1979), *Kitap Dünyasına Seyahet*, Kazan: Tatars-tan Kitap Neşriyatı.

MARAŞ, İbrahim (2002), *Türk Dünyasında Dinî Yenileşme (1850-1917)*, İstanbul: Ötüken.

MARAŞ, İbrahim (2004), “Cedidcilik Hareketinin Kökenleri ve Türk-Tatar Dinî Yenileşmesi”, *Islamic Sivilisation In the İdil-Ural Region*, (8-11 Haz. 2001), ed. Ali Kuşçu, Radik Mukhammethsin, Ekmelledin İhsanoğlu, IRCİCA, 107-129.

TÜRKOĞLU, İsmail (2000), *Rusya Türkleri Arasındaki Yenileşme Hareketinin Öncülerinden Rızaeddin Fahreddin (1858-1936)*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Vambéry, Arminius (2018), *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*, (çev. Abdurrahman Samipaşazâde Abdülhalim), (hzl. N. Ahmet Özalp), İstanbul: Kitabevi, 6. bs.

ZEKİ, Ahmed (1913) “Vamberi”, *Mektep* 10: 246-250.

Emre ÖZSOY

CEDİTÇİ AYDIN MUHAMMED FATİH KERİMİ'NİN FİKİR DÜNYASININ OLUŞUMU

Cemal TEPE

İTTİHAT VE TERAKKİ CEMİYETİNİN POLİS KIYAFETLERİ

Ahmet EDİ - Ceylan TÜRK

KUVÂYİ MİLLİYE KAHRAMANLARINDAN BİRİ "MUSTAFA NECATİ"

Gökhan TEKİR

DOMITIAN'S DACIAN WAR

Ferdi AKBAŞ

**KRUVAZİYER TURİZMİ HAKKINDA YEREL HALKIN FARKINDALIK DÜZEYİNİN
KUŞADASI DESTİNASYONU ÖZELİNDE DEĞERLENDİRİLMESİ**

Aykut KARAKUŞ

**ULUS-DİN İLİŞKİSİ BAĞLAMINDA YAHUDİ MİLLİYETÇİLİĞİNİN TEMELLERİ
VE POLİTİK YANSIMALARI**

Murat KAYA

JAPON DİNİ VE MİLLİ UYANIŞINDA MOTOORİ NORİNAGA'NİN ETKİSİ

İlker GÜMÜŞ

AYDIN'DA CİHANZÂDE İBRAHİM AĞA KULESİ

İsa KAYIHAN

KITA AVRUPASI FELSEFESİNDE POSTYAPISALCI EDEBİYAT KURAMININ YERİ VE ÖNEMİ

Ahmet Can DEMİR

YABANCILAŞAN EMEĞİN BİREYİ PARÇALAMASI: ÖĞRETMEN (1988) FİLMİ ÖRNEĞİ

ANASAY

anasaydergisi@hotmail.com

e-ISSN 2618-6187
ISSN 2587-2001

9 772587 200005